

Мусила баба злазити з печі: онука заслабла і потребувала тепла. А що не було місця на лаві у тісній хаті, послалась баба долі. І син, і невістка наче не бачили того. Там вона і лишилась.

З кутка, між дверима і мисником, де на долівці вона лежала — стара, забута смертю мати,— все видавалось чудним. Досі вона роками валялась на печі і звикла дивитись згори в долину. Тоді синові діти здавались дрібними, сліпнуче око все спочивало на білявих головках або ловило сердиті, прибиті нуждою обличчя невістки і сина, коли пропливали повз неї од дверей до печі. І вже з-за комина чулось, як бубоніли їх голоси.

Тепер все виросло зразу. Діти, що спинялись над нею до мисника і обсипали кришками з хліба та всяким сміттям, синові чоботи, старі, намерзлі, важкі, як гори, і босі ноги невістки, що ставали перед самим обличчям та закривали увесь світ. Тепер вона бачила в печі в'юнкий вогонь, що паливо жер, а все ж вмирав з голоду, чорні кутки попід лавками, що роззявляли беззубі роти і дихали згнилою вогкістю. Часом, коли одчинялися двері, стовп білої пари, наче туман, стелився по долівці, закриваючи все, і здавалось, що така має бути і смерть, каламутна, безока, з холодком по ногах. Де ж вона? Чому не приходить? Не докличеться баба. Бродить навколо, а про бабу забула. Чоловіка забрала, задушила семеро дітей, ось-ось не видно, як по онуку прийде. Скрізь покосила, поклала цілі покоси, а про бабу забула. І чудно, і страшно, що так трудно умерти.

Довгими днями і ще по довгих ночах, коли миші товчуться по згнилій картоплі і по бабинім тілі, а таргани шарудять коло неї, як коло старої ганчірки, лежить тихенько баба і од часу до часу викидає з присохлих грудей тужливе зітхання, тонке, як скавуління сліпого щеняти:

— Ох-ох!.. Де та смерть моя ділась!..

— Нема на вас сконання! Не дають спати...— сердито бурчить невістка, і лавка скрипить під нею.

— Не-ма! — говорить баба у тон невістці і облизує ясна, де були колись зуби, і лиже зсохлі, запалі всередину губи.

Кисленького хочеться бабі, капустки або розсолу з-під огірків, а дрімота сплітає дійсність зі снами: уривки казок, отченаша і синові чоботи, важкі, як гори, що лишають по собі мокрі сліди.

Потому сон раптом щезає, як змитий водою, і баба чує своє маленьке тіло, якому твердо і зимно лежати долі, на тоненькій ряднині, у вогкім кутку.

Нащо вона? Кому потрібна? Життя виїло силу з неї як лушпиння з картоплі, кинуло в кут. А душа міцно вчепилась за ту шабатурку і не хоче її покинуть.

Небагато місця займає баба на світі, куток під мисником, а всім заважає. Небагато з'їсть хліба, а й те при нужді велике. І знов шелеснуть зів'ялі уста, як сухе листя:

— Ох!... Моя смертонько... де ти?

Тіло часом прохало. З тої горсточки шкури й кісток, з присохлого живота, порожніх грудей добувалось непереможне, фантастичне бажання і заглушало розум:

— Мо-лоч-ка!

Тоді невістку нападав сміх. Не говорила нічого, а тряслась од сміху грудьми, лицем і животом, аж кутні білили між скривленими губами.

Бабі було так кривдно. Не дають молочка.. Молочка не дають.

Вона з жалю кривилась, бурчала, їй до сліз молочка хтілось хоч знала, що його навіть слаба дитина не бачить.

Врешті невістка хапала віник і закривала бабу хмарою пилу.

— Ноги прийміть. Викину в сіни разом з сміттям!..

Баба приймала ноги і довго невидимкою кашляла з-під мисника.

Вдень її обсідала дітвора, як п'ятеро горобців жовторотих. Цілий ряд очей дивився в рот бабі...

— Розкажіть казку.

Рот розкривався, як порожній гаман, і в ньому шипіли слова — щось про царенка, злото, дорогі страви Але язик висувався, злизував все розпочате, і баба кінчала про інше — про кобилячу голову або рись-мати. Вона вживала старинні слова, яких діти не розуміли. Їм було сакуно.

— Бабо! Коли ви помрете?

Вони розтягали зморшки на бабиній шії, що склались рядами, як на старій халяві, розглядали дві шабатури грудей, між якими застряг мідяний крест, підіймали запаску і мацали ноги, сухі, чорні, у жилах, як патики з корою, якими мати розтоплює в печі.

Вони хотіли б побачити, як вилетить з баби душа.

— Бабо! Душа пташкою вилетить з вас?

Потому спинались до мисника, толочили ніжками груди і засипали очі кришками з хліба.

Про смерть говорили і невістка із сином, голосно, злісно, як про неплачену подать:

— Помре, чим будеш ховати?

Син тільки сопів та сердито зиркав в куток, а баба боялась тоді кликати смерті: ану ж прийде, де тоді взяти на похорон грошей? Попові плати, дошки дорогі, а люди скільки з'їдять та вип'ють...

Одна була розвага в баби. Як тільки забували зачинить двері, крізь них влітала з сіней зозулястенька курка і прожогом бігла до баби. Витягала коротку шию, ставила боком кругленьке око, здіймала лапку й чекала. І лиш баба простягне суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоню і пощипує бабу.

Ну й доставалось курці. Її били по спині, аж вона присідала, виганяли назад у сіни і кляли:

— Бодай ти здохла, триклята.

Краще б заклили бабу. Може б, скоріше померла.

Міркувала щось баба. Днями й ночами, потай, сама. Плямкали губи, очі дивились углиб, уста складались до слова і нерішуче мліли. Часом шептала: "Сину!" — і зараз боязко мовкла та оглядалась, чи не почув. Тоді знесилені руки і ноги покривались каплями поту і до сорочки липли, а баба лежала, як нежива.

Нарешті перемоглася:

— Сину!..

Він щось латав і, певно, не чув.

— Потапе!

— Чого?

— Ходи сюди.

— Чого там?

— Сядь коло мене.

Він нехотя звівся і сів на лаві під мисником.

Великий і мокрий чобіт стояв у неї перед очима, покривши тінню обличчя.

— Пора вмирати.

— Знов кликать попа? Казали — вму, вму, а тільки гроші дурно оддав попові.

Потап дратувався і не дивився на неї.

— Ех, бабо... мамо,— поправився він.

Жорстока складка лягла і застигла у нього між носом та бородою, і щось неказане сховалось в ній.

— Не треба попа. Бог гріхам простить і так. А от не можу вмерти...

— Чув вже. Казали.

— Забула за мене смерть... Нема сконання... Хоч би ти допоміг.

Баба заворушилась у своїм леговищі. Він чув, як стукнула кістка ноги об кістку, як ядуха зашипіла у грудях,— і ворожа зануда грубо вирвалась з горла у нього:

— Ну?

Але баба лежала вже тихо і спокійно щось говорила до себе, наче крізь сон: —...Взяв син лубки, поклав старого та й одвіз у провалля...

Потап підняв брови.

— Що ви сказали?

Але баба опритомніла.

— Я так... непотрібна вже стала, та й зайва. Куток займаю... ох, ох... хліб їм, а він дітям потрібний... Всім важко зо мною, і мені важко... Одвези мене в гай...

Він ще не розумів, тільки скоса глянув на матір.

— Поможі, сину... одвези в гай... Тепер зима, швидко застигну... Хіба бабі багато треба? Раз-два дихнула, та й вже...

Щось війнуло на нього од тих чудних слів, наче згадка про давній, забутий сон, що зачепив тільки мозок крилом і далі полинув.

Не хотів слухать, а слухав.

— Гріха не буде... У гаю чисто і біло... дерева — як свічі у церкві... Засну, й прокинусь, та й скажу: "Матінко божа, не суди сина, суди нужду людську...". На те не зважай, що скажуть люди. Як біда прийде, де тоді люди?.. Нема... Загибай сам...

Мамине слово падало в нього, як зерно в зготовану ниву; він чув се, і се підіймало у ньому нещирый, чужий, роблений гнів.

Нарешті встав з лави і крикнув сердито, більше до себе, аніж до неї:

— Не верзій казна-чого... дав бог жити — пошле і смерть... Спали б вже краще.

А коли світло згасили і обляглись, його думки забились по хаті, ліниві, спутані, темні, як клубок хмар, і лиш інколи щось ясне їх розривало.

Бог?

Ти дивишся з неба? Дивись.

Злісні й холодні були ті проблиски думки.

Гріх?

Вся земля у гріху. Хіба його голод не гріхи ситих?

Він гнав од себе думки, особливо про те, що стара говорила. А разом з тим, наче наперекір, виринало з пам'яті напівзабуте, про що чув він од мами або од баби своєї, як колись, у давнину ще, діти вбивали батьків. Вивозили в ліс або на поле і там покидали, поки не прийде смерть. Нащо життя старому? Старе мусить вмирати, молоде жити. Так все на світі. Старе листя спадає, молоде наростає. Зима гине, як надходить весна, зерно гниє в землі, випускаючи парость. Так все ведеться, відколи світ.

Нажилась стара, а вмерти не може. Прохає смерті — не дає бог. Хіба гріх допомогти? І знову щось темне підіймалося в ньому, як пара понад гнилим болотом, стирало думки, млоїло тіло і виганяло на чоло холодний, сверблячий піт. Тьху! Тьху! Господи боже! Живу матір виволік з хати...

Глибока ніч цілою вагою налягала на груди та не давала дихать, а думки несміло знов мацали мозок, ворушились і розгортались.

Згинь! Пропади!.. Як буде, так буде... Що б люди сказали? Люди! Вони осудять. Коли з голоду гинеш з малими дітьми, коли од біди виєш, як пес, коли тебе пече і крає — людей нема. Нема на світі страшнішої пустки, як та, що зветься людьми. Люди! Ха-ха!..

Потап не міг заснути. Крутився, здіймав голову з лави і посилав вуха в куток, під мисник. Там було тихо. І раптом йому здалося, що вже по всьому. Мати в гаю, в хаті більше простору, нема того стогнання, зайвого рота, нема вічної думки, де взяти на похорон грошей. Йому аж легше стало.

Та ось зашкрябали миші, затовклися під мисником, і звідти озвався нудний, пискливий голос.

— Ой, моя смертонько... де ти?

Встав пізно.

День був тихий, важкий. Сіре переповнене небо здушило землю, а по ній лазив туман, як неприкаяні душі.

Треба було возити гній. І він возив, важко ступаючи біля саней, сам сірий, як загуслий туман, і все дивився вглиб себе, де щось осіло за ніч і свердло.

Чогось покинув роботу рано, завидна. Зайшов у хату, потупав мовчки і вийшов. Ще раз вернувся, став біля порога, але не дивився під ноги. Щось хотів сказати — і не знаходив слів.

Мати мовчала.

Тоді він кинув на землю важко, напівсердито:

— Опам'ятались вже?

— Що кажеш? Га?

— Забули вчорашні дурниці?

— Ох... поможи мені, сину...

— Знов за своє?

— Одвези в гай...

Тоді він раптом присів накарячки, наблизив до баби своє лице, аж на неї війнуло гаряче дихання, і зашептав швидко і з свистом:

— Кажіть, самі схотіли?

— Сама.

— Добре зміркуйте: самі?

— Сама.

Він різко звівся і сів за стіл. Хотів одрізати хліба, але не одрізав і знов поклав на місце.

Не дививсь ні на кого, але чув добре, що всі вже знають.

Не здивувався, коли жінка спокійно сказала:

— Треба літепло гріти.

Значить, зараз будуть обряджати бабу на смерть.

Тоді він байдуже почав дивитись на метушню.

Бачив, як діловито засували у піч соломку, як діти шептались в кутку, наче раділи, що "тато одвезуть бабу у гай", як стара простягала руку з-під мисника:

— Сорочку чисту дістаньте.

— А свічки, здається, нема в нас!..— дзвінко скрикнула жінка, і він поліз сам під образи, де звикли ховати вербну воскову свічку.

Йому не слід було дивитись, як обряджатимуть матір, і він вийшов надвір.

А коли повернувся, вона вже лежала готова на лаві, суха, маленька, як справлена курка, з хрестом на грудях,— і чисті п'яти стирчали з-під чорної вовни запаски, як в неживої.

"Скінчили?" — хотів він спитати, але не спитав, бо бачив, що тільки на нього й чекають.

Він підійшов до лави.

— А може б, ви теє...

Вона захитала сухеньким обличчям, на якому лягли нові вже тіні.

Тоді він рішуче підійшов ближче, поцілував руку і губи, а вона благословила його сухими, як осінні гіллячки, руками.

Тепер підходили всі, молодиця і діти, і цілували бабу.

А баба злегенька кректала; їй було добре, що чула на губах теплі уста.

Невістка схлипнула навіть, але зараз замовкла, коли Потап поспитав про верету.

— Нащо тобі?

— Треба б накрити...

— Гляди ж, назад привези.

Потап взяв маму на руки і виніс. Одчинилися двері, холод пішов по хаті, і в чорний морок сіней вскочив одразу дитячий рев.

На санях було сінце. Потап підмостив його бабі під боки, покрити її веретою і, беручись за віжки, спитав:

— Добре вам, бабо?

"Знов "бабо",— подумав, але не мав зваги поправити.

— Не забудь же верети...— знов пригадала жінка, коли сідав на сани.

Коняка рушила задом — і баба поплила. Їхати було зо три версти полем, що починалось зараз од хати. Ніч впала зразу і проковтнула обрій. Тільки близькі сніги білили, і туман одягав в іній на ніч дерева.

Мовчали. Що було говорити? Раз — нужда давно замкнула йому уста і промовляла тільки у серці, а друге — щось встало таємне і полохливе між живим тілом на санях і ним, чого не зважався проганять словом.

Уважно дивився, як кобила крутила покошланим задом, на якому осідав уже іній, і думав, що треба врізати січки, міркував, коли краще околотити одвезти в січкарню: чи сьогодні, як поверне додому, чи, може, завтра. Потому згадав, що забув узяти рукавиці, що не помив руки од гною, і тепер вони наче в корі.

Йому здалося, що стара щось скрипить. Обернувся назад і крикнув:

— Чого хочете? Га?

Він розібрав на силу. Вона питала, чи вони їдуть Микитиним полем.

— Микитиним? Га-га! Микита давно помер. Вже й поле його продали сини.

— Кому продали?

— Тут ціла історія була.

Він оживився, обертаясь назад, кричав, щоб мати чула, стукав пужалом в сани, махав руками, радий, що може криком прогнати те таємниче і полохливе, що стояло між ними.

Сани йшли у затоки, стукались копилами, а він одставляв ногу і упирався в тверді краї дороги, як звук се робити, коли вивозив гній. Хвиськав кобилу... Нью-о! І знов обертався назад.

Вони раді були обоє, що знову живуть спільним життям, як ще тоді, коли стара могла ходити по світі.

Баба хтиво ловила ті новини. Вона нічого того не чула. Що можна почути, валяючись десь під мисником? А той Микита сватав її... Хе-хе!

Не помітили навіть, як обступив їх гай.

Потап спинив коняку.

— Не змерзли? — підійшов він до баби.

— Ні.

— Приїхали вже.

Баба зараз хотіла піднятись, але впала назад.

— Пождіть ще, полежте.

Він одійшов у гай, поринаючи глибоко в сніг і шукаючи місця. Вибрав під дубом, на гладенькім горбку, і наголос сказав:

— Тут добре буде.

Потому подивився навколо.

В глибокій тиші снували дерева біле мереживо гілок, наче збирались закинути невід в глибокі води неба, де неясно тремтіли золотою лускою, мов рибки, зорі.

"Краще, ніж в церкві",— подумав.

Наніс сюди сіна, зробив для мамі ложе і поклав стару навзнаки.

Хотів накрити веретою ноги, але вона не дала:

— Не треба... візьми додому, в хазяйстві здасться.

"А здасться",— подумав він і одклав набік верету. Але зараз роздумав і покрит маму до голови.

Вона покірно витягла руки поверх верети, а він склав їх на грудях, як у мерця. Потому засвітив свічку і застромив між пальці.

"Що б ще зробити"? — подумав.

Встав на коліна, просто у сніг, і ткнувся лицем в зложені руки.

Теплий дух воску, що танув, стікаючи вниз, підняв у його грудях гірке щось і каламутне, яке не мало слів. Хотів розказати ціле життя, всі свої кривди, отут, серед тиші, де дерева стояли, як свічі у церкві, на тих твердих руках, що скоро перед богом свідчити будуть про свою працю, а тільки промовив:

— Простіть мене, мама...

— Хай бог прощає... — І вдруге... і втретє...

Мав уже звестись, щоб був кінець нарешті, коли почув, що мати щось шепче.

Перевів очі на її вид, що танув, здавалось, як жовтий віск свічки.

— Що, мамо?

Вона старече плямкала ротом, кривила уста, аж відкривались синяві ясла, і немов простогнала:

— Не ріжте зозулястої курки... вона буде нестися...

З напівзгаслого ока у баби стікала сльоза.

Він обіцяв. Зарізати курку!.. Хіба курка мужицька страва?

Тепер вже все? Він встав на ноги, вклонився і побрів по снігу.

Упав з розгону на сани і вдарив коняку. Кобила махнула задом і понесла, б'ючи санями об пні дерев, підкидаючи ними на всіх вибоях.

А коли в гоні отому він озирнувся назад, свічка тихо і рівно палала поміж деревами, немов зірка разом з інеєм спустилась на землю і спочивала в снігу. І зразу легко зробилось. Вага зсунулась раптом з плечей. Втягнув у себе морозне повітря, почув порожняву в грудях і заповнив ту пустку диким, сердитим криком:

— Ньо! Стер-рво!..

Хилитався на санях, мов п'яний, мов з ярмарку їхав, помогоричивши добре, все було байдуже, нічого не страшно, і по коліна море.

Коняка винесла в поле, втомилась і почваланала ступою.

Тоді йому раптом прийшов на пам'ять один дитячий день.

Була неділя. Вся хатина сповнена сонцем. Його кортіло швидше до хлопців і страх не хотілось змінити чорного хустя. Але мати зловила, і хоч він плакав, наділа на нього чисту і білу холодну сорочку. Розчесала волосся і вже на порозі за пазуху вклала гарячий пиріг. Пиріжок пік йому груди, але він вийняв його на вулиці, тільки як був серед хлопців. Йому було приємно, що всі дивились, як він кусав пиріг і виколупував пальцем зсередини сливи.

Більше нічого не міг згадати.

Ще було гарно, як тато померли. Зібралось багато людей, їли капусту, пахло коливо медом, і чорніли на ньому, як мухи, родзинки.

Тоді він наївся.

Він їхав далі, все глибше в поле. Коняка так побіліла, що зливалася з снігом, зате небо чистим стало і чорним...

"Микитине поле... Сватав мене Микита... Хе-хе!..."

По небі плила самотня біленька хмаринка, як тінь голубиних крилець.

Одвів очі од хмарки, скулився весь. Щось холодне залоскотало під грудьми. Може, то не хмаринка, а душа мами пливе? І думки побігли назад. Лежить в гаю самотня, на холоднім ложі, як підстрелений птах, дивиться в небо крізь сльози. Тільки свічка плаче над нею і капа гарячий віск на сухі, до смерті зложені руки.

Треба ж було одвозить... Послухав, сама схотіла, а могло б бути інакше. Могло б бути...

Тут він застиг. Загубив поле, небо, коняку. Один образ вхопився його уяви, покриваючи все. ...Тільки що винесли маму на кладовище, з коругвами, з попами, по-християнськи. В хаті народ. Смачно парує страва. "Випийте, свате, за душу небіжки... Хай буде царство небесне..." Пече горілка в горлі і в животі... Гомін навколо... Теплом диха чесна громада, і диха з полумиска варене м'ясо. "Випиймо ще... добра була небіжка..." Стукають ложки об миску, ласо плямкають губи, блискучі од сала, сита душа наче парує, одкрита для інших, хочеться плакати, або співати... "Та нема гі-ірш ніко-о-ому..." — "Випиймо, кумонько люба, за душі померлих..."

Йому зробилось душно.

— Половину города можна б заставить,— сказав наголос і аж здригнувся.

Хто се сказав?

Озирнувся навколо. Коняка ледве переставляла ноги, туман знов десь узявся, стирав верхами небо, долами поле і сіяв нудне щось і безпросвітне.

Треба було прогнати лукавий образ. Він намагався згадати щось з того, що піп казав у церкві, що говорилося між людьми отак, для годиться. Думав про гріх, про душу, про молитви церковні, християнські звичаї. "Шануй батька і матір твою..." Але все те було холодне і тануло враз у теплі принадних картин, які малювала уява.

"Одна у нас мати і одна смерть,— говорив він до себе і слухав разом: — "Частуйтеся, кумо... пиймо за душі померлих...". Поринав в гомін, в тепло голосів, у смак масної страви, у свято і радість живого тіла.

Хати вже виднілись.

Тоді він раптом піднявся на санях, подивився вперед, озирнувся назад себе і завернув круто коняку;

— Ньо-о, стер-во! І понісся в туман, серед клаптів збитого снігу, що викидала на нього коняка, назад, по бабу...